

УДК 338.24

## СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ У СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

*Прохорова В.В., Чумак Л.Ф.*

*Розглянуто поняття, сутність переходу до інформаційної стадії розвитку та економіки знань. Проаналізовано проблеми та завдання становлення економіки освітніх послуг в Україні.*

**Ключові слова:** *інформаційне суспільство, економіка знань, освітні послуги, освітній продукт*

На сучасному етапі людське суспільство знаходиться у перехідному періоді від індустріальної стадії розвитку до інформаційної. Найбільш вагомим ресурсом інформаційної економіки, що забезпечує їй конкурентні переваги, є людський капітал, у якому акумульовані кваліфікація та талант, уміння людей, їх інтелект. Саме ці особливості характеризують цей етап розвитку як економіку знань. Економіка знань відрізняється від класичної стандартної економіки, насамперед істотною зміною філософії: якщо раніш економіка знань була важливим, але не головним елементом світової економіки, то зараз вона набуває все більшого значення. Знову стає актуальним вислів англійського філософа Френсіса Бекона — «Знання — сила». Однак у контексті переходу світової економіки до нової, заснованої на знаннях моделі, цей афоризм набуває нового сенсу: усе більше зростають і стають впливовими ті індустрії, які займаються виробництвом не товарів, а послуг. Всі трансформації, які супроводжують цей перехід (зміна людських потреб, зміна акцентів в економіці, зміна взаємовідносин у суспільстві та економіці та ін.), безумовно стосуються й відношення до освіти, очікувань від освіти, тобто змінюється роль освіти. Тепер недосить отримати знання один раз за період навчання у вищому навчальному закладі на все життя тому, що зовнішнє середовище швидко змінюється, зростає обсяг інформації, яка потребує аналізу.

Проблеми, що пов'язані з переходом до нового витка розвитку — економіки знань, ролі вищої освіти у цьому процесі досліджують М. Блауга [1], Дж.Гелбрейт [5], Е. Денісон [5], В. Кремень [7], Ф.Махлуп [8], Е. Меркулова [9], Т. Сакайя [12], В.Семиноженко [13], Дж.Стиглиця [14], Т. Стюарт [15], Н. Тарнавська [16], В. Ткаченко [17], Е.Тоффлер [18], Л. Федулова [19], Д. Шнайдер [20], та інші, хоча потребують оточення сучасні проблеми економіки освіти, що є метою статті.

Одним з системних елементів економіки знань є освіта. Починаючи з 60-х років ХХ ст. витрати на освіту в усіх країнах починають зростати набагато швидше, ніж в інших галузях народного господарства. Виникла свого роду «індустрія освіти», що у багатьох країнах фінансується в основному державою і серед суспільних витрат посідає центральне місце поруч з обороною, охороною здоров'я і соціальним захистом населення. У сучасній економіці освіта розглядається як форма інвестицій у людський капітал, від якої залежить його якість і ефективність виробництва. Значно повніше сучасні тенденції її розвитку позначилися в концепції безперервного навчання. Уже зараз на підготовку фахівців у США виділяється 15–20% робочого часу. Вважається, що за весь період професійної діяльності (приблизно 40 років) фахівець повинен підвищувати свою кваліфікацію 5–8 разів. Національний науковий фонд США, зокрема, рекомендує фахівцям виділяти 10 годин на тиждень на вивчення літератури за фахом і 40–80 годин у рік на участь у якій-небудь формі безперервної освіти.

Якщо в 1900 р. у США тільки 5% керівників великих компаній мали вищу освіту, то сьогодні більше як 40% з них — власники докторських ступенів, а коледжі не закінчили лише одиниці. Економісти і політики, що займали в адміністрації президента Б. Клінтона посади від заступника міністра і вище, з 1992 по 2002 рр. написали і видали більше як 60 книг, причому авторство їх не викликає сумніву. Вражає, що із загальної чисельності вчених та інженерів, підготовлених протягом цілої історії цивілізації, 90% є нашими сучасниками, а 90% вироблених знань, якими володіє людство, отримано лише за останні 30 років.

Із розвитком суспільства, в якому наука дійсно стає продуктивною силою, а інформація і знання — найважливішим ресурсом, працівники з відповідним рівнем здібностей, освіти, кваліфікації, вмінням і готовністю до їх постійного підвищення формують інтелектуальний ресурс країни.

На сучасному етапі розвитку світовій економічній системі вирішується - буде та, чи інша країна у майбутньому належить до високорозвиненого суспільства, чи до сировинної бази.

Україна має досить значні передумови становлення економіки знань: високорозвинений науковий потенціал, високий рівень освіченості громадян. Наявність цих конкурентних переваг сприятиме інтегруватися державі у світову систему економіки знань, адаптуватися на ринку освітніх послуг, закріпити свої позиції у напрямку створення та виробництва освітнього продукту, надання освітніх послуг.

У сучасній науковій літературі немає чіткого визначення поняття «освітній продукт», його часто замінюють поняттям «освітні послуги». Як що розуміти що вища освіта – специфічна галузь ринкової економіки, а вищі навчальні заклади, які продукують освітні послуги, створюють приватні і суспільні блага, виступають на ринку в якості учасників обміну, то продуктом цих суб'єктів й будуть освітні послуги – передані цінності, вміння та знання. Особливістю освітнього продукту є те, що абітурієнти і вищі навчальні заклади, як суб'єкти ринку освітніх послуг, не мають повної інформації: абітурієнти щодо якості освітнього продукту обраного вищого навчального закладу, а ВНЗ щодо здатностей абітурієнтів. Оцінити якість освітнього продукту «покупець» зможе тільки через 5 та більше років. Вирішення цього питання можливо при одночасному вдосконаленні системи середньої освіти та створення конкурентного середовища серед ВНЗ, яке примусить освітні установи адаптувати освітній продукт до сучасних потреб ринку.

Система вищої освіти України охоплює майже 2,5 млн студентів. В Україні функціонує 854 вищих навчальних закладів, в яких здобувають освіту 2 млн 491 тисяча студентів. Такі статистичні дані оприлюднені Державним комітетом статистики України. Зокрема, відповідно до наведених даних, в країні функціонує 505 вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації та 349 III-IV рівня акредитації.

Цікавою є динаміка кількості навчальних закладів за роки незалежності, зокрема за 20 років кількість закладів I-II рівня зменшилася з 742 до 505, а закладів III-IV рівня акредитації навпаки зросла з 149 до 349. Кількісні тенденції відображає і співвідношення контингенту студентів у навчальних закладах I-II та III-IV рівня акредитації, що підтверджують поступове зниження кількості студентів у закладах професійно-технічної освіти та значне збільшення контингенту студентів інститутів та університетів.

За роки незалежності кількість студентів навчальних закладів III-IV рівнів акредитації збільшилася майже у 2,5 рази. Так, якщо у 1990/91 навчальному році, загальна кількість студентів вищих навчальних закладів складала 1 млн 638 тис. осіб, а співвідношення чисельності студентів у відсотковому показнику відображалася як 45% на 55% на користь університетів, то у 2010/2011 навчальному році в закладах системи вищої освіти III-IV рівнів акредитації навчається майже 2 млн 130 тис. студентів, а заклади I-II рівня акредитації надають освіту 361,5 тисячі осіб. Цікавим є показник чисельності прийнятих на навчання студентів до навчальних закладів III-IV рівня акредитації. Кількість дипломованих фахівців із вищою освітою, які отримали освіту у вищих навчальних закладах III-IV рівня акредитації у 2011 року склала рекордний показник за роки незалежності - 543,7 тис. осіб, що в чотири рази більше ніж 1991 року. Також, відповідно до статистичних даних, в країні збільшилися показники кількості аспірантів та докторантів, зокрема кількість докторантів у порівнянні з 1991 роком збільшилася в 3 рази [6].

Перехід України до масової вищої освіти (чисельність студентів університетів, академій та інститутів з 1993/94 по 2007/08 н.р. збільшилась у 2,85 рази) фактично було профінансовано за рахунок приватних коштів громадян у формі плати за навчання студентів (питома вага коштів фізичних та юридичних осіб у фінансуванні вищої освіти спочатку піднялась з 0% до 65% і лише в останні роки скоротилась приблизно до 50%). Також слід відзначити помітну зміну структури бюджетного фінансування від повного покриття витрат навчальних закладів у 80-і роки до забезпечення заробітної плати персоналу, стипендії студентів та частини комунальних витрат після цього. За окремими

винятками, коштів на капітальне будівництво, лабораторне обладнання та програми міжнародної діяльності державним навчальним закладам не надається. Приватним закладам взагалі заборонено отримувати державне замовлення на підготовку фахівців [2]

Особливістю державної політики у сфері освіти є системне обмеження участі корпоративного сектору у фінансуванні навчальних закладів. Не існує жодної реальної програми заохочення бізнесу до фінансування вищої освіти: немає ані податкових пільг, ані програм софінансування, ані державних гарантій інвестицій в освіту, ані гарантій банківських кредитів. Незначним є обсяг фінансування здобуття вищої освіти за рахунок коштів місцевих бюджетів. Фінансування вищої освіти реально здійснюється коштами державного бюджету та оплати за навчання громадян приблизно в рівних пропорціях. Слід відзначити, що українська держава витрачає на вищу освіту чималі в національних масштабах кошти. Достатньо сказати, що бюджетні витрати на вищу освіту в Україні становлять в останні роки 2-2,3% ВВП або 6-6,8% від загальних видатків зведеного бюджету. Такі параметри є одними з найвищих порівняно з країнами Європейського Союзу (на рівні скандинавських країн). При цьому бюджетні витрати на вищу освіту складають біля 30% усіх публічних витрат на освіту. Проте, внаслідок низького ВВП середньорічні видатки на одного студента, що навчався за бюджетні кошти в 2010/11 навчальному році, становили близько 2270 євро. Це складає лише 51% від рівня витрат в Естонії (найменший в ЄС) або 28% від середнього по ЄС-27 показника (за даними 2008 року).

Зрозуміло, що такий рівень фінансування вищої школи робить малоімовірним досягнення кращих стандартів якості європейської освіти. Виразною особливістю української освітньої системи є жорсткий поділ студентів на дві категорії: особи, що навчаються за бюджетні кошти, та особи, що навчаються за кошти фізичних та юридичних осіб. Перші отримують освіту безоплатно (навчальні заклади отримують бюджетне фінансування через механізм державного замовлення), близько 70% з них отримують соціальну, академічну, іменну стипендію, можуть брати участь у субсидованих державою програмах закордонного стажування тощо. Другі повинні сплатити за навчання в повному обсязі (навіть скорочення податкових зобов'язань на 15% внесеної оплати доступно не для усіх) та не можуть розраховувати на жодний вид державних стипендій. Така практика суперечить європейському підходу рівності умов та недискримінаційності освіти, тим більш, що інструменти диференціації студентів не викликають належної довіри в суспільстві, а перейти з другої категорії до першої вкрай важко [2].

Поширеним явищем є перехресне фінансування навчання першої категорії студентів за рахунок другої. Це пов'язане з тим, що реальні витрати на студента, що навчається за бюджетні кошти, з урахуванням стипендіального забезпечення вище рівня реального державного фінансування в більшості навчальних закладів. Внаслідок цього особи, що навчаються за кошти фізичних та юридичних осіб, у державних вищих навчальних закладах покривають частину витрат на навчання більш привілейованої категорії студентів. Нечасті випадки зворотного субсидування оцінюються як грубе порушення бюджетного законодавства з відповідними ризиками для менеджменту навчального закладу.

Певна фінансова автономія приватних навчальних закладів є ціною повної відсутності бюджетного фінансування, а внаслідок цього очевидної нерівності в конкуренції за кращих студентів.

Практично в усьому світі відбувається зростання порівнянних цін на освітні послуги, які фінансуються як за рахунок публічних, так і приватних джерел. Це дозволяє залучати в систему вищої освіти найбільш кваліфікований викладацький персонал та поступово збільшувати обсяги наукових досліджень. У той же час в Україні з 2003 року діє Закон, який жорстко обмежує зростання оплати за навчання студентів. Можна сказати, що він виконує певну соціальну функцію, проте його дія приводить до неоднозначних наслідків. Дійсно, за період з 2002 по 2012 роки середня заробітна плата в Україні збільшилась в понад 7 разів, мінімальна заробітна плата (до неї прив'язані заробітні плати більшості працівників освіти) зросла в 5,8–5,9 разів, а індекс споживчих цін (до нього прив'язана оплата за навчання) збільшився лише в 2,7–2,8 рази. Внаслідок цього суттєво збільшилась питома вага заробітної плати у видатках навчальних закладах (часто до 70–75% без урахування студентської стипендії) за рахунок скорочення витрат на розвиток та наукові дослідження. При цьо-

му темпи зростання заробітних плат в освіті традиційно відстають від середніх по країні, що обумовлює непривабливість науково-викладацької кар'єри і втрату найбільш перспективної частини молодих викладачів (у тому числі, за рахунок виїзду за кордон) [2].

Проведені Міжнародним благодійним Фондом «Міжнародний Фонд досліджень освітньої політики» дослідження дозволили виконавцям зробити висновки про відсутність цілеспрямованої узгодженої державної політики фінансової підтримки розвитку вищої освіти. Великі в масштабах вітчизняної економіки державні кошти використовуються достатньо нераціонально, не створено інструментів заохочення бізнесу до співфінансування освітньо-наукової сфери. Значна частина отриманої університетами оплати за навчання використовується для утримання витратної інфраструктури, а не в інтересах розвитку та наукових досліджень. Таким чином, в Україні склалась деформована система взаємовідносин держави, корпоративного сектора та громадян в економіці вищої освіти [2].

Ситуація, яка склалась на ринку освітніх послуг, безумовно, потребує змін. Тому протягом останніх років мова йде про реформування вищої освіти та всього сектору економіки, який пов'язан з освітнім продуктом. Згідно з Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, інтеграція України у світовий освітній простір вимагає постійного вдосконалення національної системи освіти, пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, апробації та впровадження інноваційних педагогічних систем, реального забезпечення рівного доступу всіх її громадян до якісної освіти, можливостей і свободи вибору в освіті, модернізації змісту освіти і організації її адекватно світовим тенденціям і вимогам ринку праці, забезпечення безперервності освіти та навчання протягом усього життя, розвитку державно-громадської моделі управління.

Ключовим завданням освіти у XXI сторіччі є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє. Сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а здатності самостійно їх застосовувати в нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян [11].

## ВИСНОВКИ

Науково-технічна революція, яка призвела до переходу до наступного вищого рівня соціального розвитку — постіндустріального суспільства, у найбільшій мірі торкнулася розвинутих країн світу, які за короткий проміжок часу використали знання та інформацію для свого прискореного розвитку. За 20 років найбільш передові країни встигли пройти стадію класичного постіндустріалізму і закласти основи принципово нової економіки — економіки знань та відповідних їй соціальних інститутів. У свою чергу інші країни світу опинились уже сьогодні у складному становищі, яке вимагає особливої уваги у негайному вирішенні низки питань у різних напрямках господарювання. Проведений аналіз дозволив виявити ряд суттєвих проблем, які актуальні і для України, серед яких: сировинна спрямованість економіки; низька пріоритетність інноваційного розвитку; посилення технологічної залежності від розвинених країн; стимулювання трудової та постійної еміграції, що призводить до втрати людського капіталу.

Узагальнюючи подані вище дані, доцільно ще раз підкреслити, що Україна сьогодні повинна докласти максимум зусиль, щоб закласти підвалини економіки знань, створити дієздатну «освітню промисловість», яка буде спроможна забезпечити країну потрібними кадрами для вирішення проблем переходу на новий рівень соціо-економічного розвитку, адже в недалекому майбутньому це буде визначальним критерієм належності до високорозвинутого суспільства чи сировинної бази.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. — М.: Дело, 1994. — 627с.
2. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження : моніторинг, дослідж. : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; кер. авт. кол. Т.В.Фініков. — К. : Таксон, 2012. — 54 с. — Бібліогр.: с.50-53.
3. Геєць В.М. Характер перехідних процесів до економіки знань (закінчення) // Економіка України. — 2004. — №5. — С. 4–13.

4. Гєєць В.М. Характер перехідних процесів до економіки знань (початок) // Економіка України. – 2004. – №4. – С. 4–14.
5. Денісон Е. «Аналіз уповільненого економічного зростання США у 70-і рр.» (Accounting for Slower Economic Growth: The United States in the 1970's; 1979).
6. Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Кремень В.Г. Якісна освіта в контексті загально цивілізаційних змін / В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія. — 2007. — N 2. — С. 5-17. — укр.
8. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. - М.: Прогресс, 1966. - 462 с
9. Меркулова Е.П. Информационная асимметрия как фактор социальной конкурентоспособности современного образовательного продукта: диссертация... кандидата социологических наук: 22.00.04 Иркутск, 2007 177 с. РГБ ОД, 61:07-22/425
10. Минс Г. Метакапитализм и революция в электронном бизнесе: какими будут компании и рынки в XXI веке / Г. Минс, Д.Шнайдер Пер.с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2001. – 280 с.
11. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf](http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf)
12. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Т. Сакайя под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 337–371
13. Семиноженко В. Доктрина економіки знань (Проект) [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.semynozhenko.net>
14. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Дж. Ю. Стиглиц пер, с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. - 720 с.
15. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организации // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Т. Стюарт под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia. 1999. – С. 337–400.
16. Тарнавська Н. Новітні прояви конкуренції в суспільстві, яке будується на знаннях./Н.Тарнавська // Економіка України.–2008 –№ 2. – С.24–29.
17. Ткаченко В. Економічна інформатика: навч. посіб. / В.А. Ткаченко, Г.Ю. Під'ячий, В.А. Рябик. – Харків: НТУ «ХПІ» 2011. – 312 с
18. Тоффлер Е. Новая технократическая волна на Западе. /Е. Тоффлер – М.: Прогресс, 1986. – 398 с.
19. Федулова Л.І. Державна політика розбудови економіки знань: особливості реалізації антикризової стратегії /Л.І. Федулова, Т.М. Корнєєва // Фінанси України. – 2009. – №10. – С. 3–17.
20. Штангрет А. М. Формування економіки знань в Україні: характеристика, оцінка та моделювання : моногр. / А. М. Штангрет. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2011. — 246 с.